

ОБРЕН БЛАГОЈЕВИЋ, БЕОГРАД

ЗНАЧАЈ ОПШТЕГ ИМОВИНСКОГ ЗАКОНИКА ЗА ЕКОНОМСКУ НАУКУ

Опште је позната она Марксова дијалектичка мисао да економски односи ма кога друштва сачињавају реалну базу на којој се подиже правна и политичка надградња у којој одговарају одређени облици свијести, али да су та правна, политичка и свака друга надградња такође реални фактори за саме друштвено-економске односе. Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору одличан је примјер таквих дијалектичких међуутицаја. С једне стране, у њему су до те мјере изражени стварни друштвени, у првом реду економски односи црногорског друштва из друге половине прошлог вијека да се у том погледу овај правни кодекс с разлогом узима као примјер законодавства произашлог из самог народног живота и да се та његова одлика универзално сматра једном од његових најдрагоцјенијих особина. С друге стране, и управо због тога, овај тако значајни облик идејне надградње и данас служи и неће престати да служи као незаобилазан и драгоцјен извор свих наших сазнања о реалним, материјалним, економским односима црногорског сељачког друштва на прелазу из прошлог у наш вијек.

Ову своју темељну карактеристику Општи имовински законик углавном дугује двјема околностима.

То је, на првом мјесту, чињеница што је имовински законик, то јест такав којим се регулишу управо економски односи, па већ по свом основном опредјељењу и садржају што Законик садржи само одредбе из области стварног и облигационог права, док су из њега искључени прописи који би се односили на брачно, родитељско, старатељско и наслеђно право, које је, по самој природи ствари, више личног карактера, поред тога што, због разноликости у разним срединама, није погодно за обједињавање у истом закону.

Друга околност проистиче из принципијелног гледишта његовог аутора да правни стваралац мора обратити пажњу на

све стране друштвеног живота, без чега неће моћи да одговори на многа правна питања. Међу тим другим странама друштвеног живота код Богишића је економија била на првом мјесту. Он се већ у свом приступном предавању на универзитету у Одеси питао, како се може, на примјер, објаснити одсуство ропства код Словена, у смислу старог и западноевропског свијета, ако се немају у виду њихови економски односи. Слично томе, говорио је како се без познавања економског живота у првобитном Риму не може објаснити његова рецепција туђих права. Богишићева оцјена значаја овог, економског фактора најјасније је, међутим, дошла до изражаја у овом ставу из његових приступних предавања у Одеси: „Најновија мишљења сматрају — каже он тамо да је без проучавања економског живота немогуће разумијевање појединих правних институција, а још мање разумијевање историје права у њеној цјелини. Иако се не можемо потпуно сложити с овим мишљењем — каже он даље — ипак морамо признати да је ту прави основ народног живота. Дакле, без познавања економског живота Словена, проучавање њихове правне историје била би потпуна дангуба”¹.

Главни значај Општег имовинског законика за економску науку састоји се у томе што нам он даје слику друштвено-економских односа у Црној Гори крајем XIX вијека. То је слика разноврсних форми једног грађанског друштва са веома снажним заостацима патријархалних односа. Ово посљедње види се нарочито по томе што је у Законику велика пажња поклоњена заједничкој (племенској, братственичкој, сеоској, кућној) имовини.

О таквој имовини у Законику се говори посебно у VI и VII раздјелу његовог петог дијела. Тамо се као основни принцип истиче одредба да се свака кућна заједница сматра самосталним имаоником, што се год тиче домаћих добара и имовине. Домаће је, пак, добро све оно што кућа има од старине, али и све оно што домаћа чељад својом радњом стеку, осим особине појединих чланова (чл. 686, 687).

За регулисање читаве материје која се тиче дјелова и других права појединих укућана на нераздјељену кућну имовину, управљање заједничким пословима у самој кући и све друго што се односи на унутрашње прилике и везе кућне имовине са кућном чељадом, у Законику је предвиђено доношење посебног закона. Ипак је и у њему речено да се у свему томе треба водити по досадашњим обичајима, уколико се они не мијењају самим Законом. Тако је, на примјер, у Самом Законику прописано да ни мушки ни женски чланови куће немају уопште, сами

¹ *О научној разработке историји славјанског права*, С. Петербург 1870, стр. 21; А. Соловјев, *Богишићева универзитетска предавања*, Архив за правне и друштвене науке, XXXV, бр. 5, 1937, стр. 392.

по себи, права да својим трудом теку себи особине, јер сав добитак који проистиче из њиховог рада, док су у заједници, припада кући (чл. 688). Исто тако, Законик садржи одредбу да ниједан укућанин није властан продати нити каквим другим уговором некоме уступити дио који има у домаћем имању, докле год као неодијељен живи у домаћој заједници (чл. 695).

Слично кућној, Законик је покљонио велику пажњу и племенској односно братственичкој заједничкој имовини, о којој говори у наредном, седмом раздјелу (чл. 709—714). Основну одредбу садржи први од тих чланова, у коме се каже да се свако племе сматра правим имаоником за све што се тиче опште племенске заједнице (комуне). У тој је заједници најважније: гора, паша, вода, уколико што од тога није већ издијељено. Наредни пропис регулише управљање заједничком имовином, и то тако да племенским имањем управља племенски збор или онај кога збор договорно за то одреди. Управа и уживање племенских добара врше се по закону, по обичају и по наредбама и правилима које поставља збор (чл. 711). Законик затим учвршћује ову племенску заједницу тиме што прописује да ниједан племеник не може одјелити ни продати ни иначе уступити своје право на неподијељену племенску имовину (чл. 712). Законик одређује да се и на имовину ужих и ширих братстава, као и на имовину сeosких општина, на погодан начин, примјењују прописи о племенској имовини (чл. 714). Најзад, у извјесној вези са овом заједничком имовином племена и братстава, Законик садржи и прописе о црквеној имовини, по којима се непокретна добра православних цркава и манастира не могу никако уступати без нарочите дозволе државне власти (чл. 719).

Регулишући ове различите односе на заједничкој имовини, Општи имовински законик у ствари је у највећој мјери преносио обичајноправне норме из самог друштвеног живота у писане законске текстове. Саме, пак, те обичајноправне норме развијале су се, уобличавале и учвршћивале у црногорским племенским заједницама током дугог времена, па их је Божишић као мање-више самим друштвеним животом приуговорљену грађу кодификовао у писане законске норме. Управо тим мајсторским преливањем важећег и у свијести маса дубоко укоријењеног народног обичаја у писано законодавство, Божишић је не само снажно оцртао нове, материјалистичке токове друштвеноправне теорије већ и самој друштвеноекономској пракси дао одговарајући законски изражај. Тако је не само битно унаприједио правну теорију њемачке историјске школе већ и самим затеченим друштвено-економским односима у Црној Гори улио нову животну снагу. У највећој мјери је управо тиме аутор Општег имовинског законика и заслужио свјетску славу.

Као што је познато, међутим, у Законнику нијесу просто кодификовани непромијењени постојећи правни обичаји, то

јест у њима садржани друштвено-економски односи, већ су они, током рада на изради Законика, и мијењани, изостављани, прилагођавани новим друштвеним приликама и потребама. Тако, Општи имовински законик представља, с једне стране, преузимање само оних друштвених обичаја који још увијек заиста живе у самом народу, уз напуштање оних који су већ застарјели или застарјевају, а с друге стране, уношење таквих измјена које диктирају нови друштвени услови. Ова прогресивно-усмјеравајућа функција Законика, иако на први поглед не тако видљива као његова обичајно-кодификаторска страна, има огроман друштвено-економски значај.

И поред свих заостатака ранијих друштвених односа, Црна Гора је крајем прошлог вијека, то јест у доба настанка Општег имовинског законика, већ била увелико ступила на пут изградње модерног грађанског друштва, са свим његовим економским, правним и другим одликама. Отуда је Законик, регулишући постојеће друштвено-економске односе, изражавао у првом реду карактеристике и потребе младог грађанског друштва. Таквим регулисањем врло обимне имовинскоправне материје Законик је, иако у знатном историјском закашњењу, али мајсторски и генијално, уводио малу Црну Гору у широку заједницу европских цивилизација. Оно што су многи грађански законици европских народа, почев од Code civil-а па до Српског грађанског законика из 1844. године, учинили знатно раније, Општи имовински законик учинио је касније, али дотад најуспјешније.

Све одредбе Законика у материји коју регулишу вјерно изражавају стање постојећих друштвено-економских односа и потребу њиховог учвршћивања и заштите. То се једнако тиче и одредаба из области стварног права (својине на непокретним и покретним стварима, уживање, залога), као и оних из области облигационих права (куповина и продаја, зајам, посуда, ортаклук). Овдје ћемо се, више примјера ради, осврнути само на једно, за економске односе грађанског друштва, па и цивилизације уопште, значајно питање — питање закупних односа на земљишту и стоци.

О њима се говори у VI и VII раздјелу трећег дијела Законика, под насловом „О најму или закупу земаља” односно „О животињи даној у наполицу, под кесим, на изор”. Прве односе Законик дијели на двије групе: оне у којима је закупнина одређена одсјеком и оне код којих је земља дата у наполицу, на трећину и уопште на неки дио рода.

На прве се односе чланови 297—308. Законика. У првом се од тих чланова, између осталог, изрично каже: „Закупник је дужан, обрађујући земљу, пазити је онако како сваки уредан домаћин своју пази; особито пак чувати је, све што се боље може, да је вода не уноси или да иначе не пропада”. И даље, у истом члану: „Закупник није властан мијењати темељ дотадаш-

њег начина којим је земља рађена (на примјер, обрнути виноград под ораницу, ораницу под ливаду итд.), осим ако би на то давалац у закуп пристао...". Према томе, у наведеним се одредбама утврђују двије главне обавезе закупца: да земљу чува као добар домаћин и да одржи њену дотадашњу културу. Закупник је дужан плаћати закупнину, и то у року који је одређен уговором или обичајем. Ако, пак, рок није назначен, има се узети да је он годишњи и да истиче крајем сваке године, почев од дана кад је уговор склопљен. Санкција за одржање рока од стране закупника у праву је даваоца земље у закуп да у случају двоструког задоцњења у плаћању закупнине може тражити раскид уговора (чл. 302).

Законик, међутим, и закупнику пружа заштиту на случај да он, због каква случајна непредвиђена узрока, у некој години не би имао ни пуну трећину обичног рода са земље. У том случају, ако уговор шта друго не одређује, он може тражити да се и закупнина сразмјерно снизи (чл. 303).

О трајању закупа земље Законик говори у члану 305. У том погледу он првенство даје евентуалном одговарајућем пропису у уговору, а ако тога нема онда важи оно што је у обичају. Тек ако нема ни једног ни другог Законик одређује да закуп земље престаје на основу отказа једне стране другој. Но, то може бити тек пошто се потпуно сабере земаљски род оне године у којој је отказ био дат, и то најмање два мјесеца прије скидања посљедњег рода. Власнику земље Законик даје право да може зауставити и земаљски род и све што је закупничково на земљи док год не изврши све дужности које потичу од закупа односно док то извршење друкчије не обезбиједи" (чл. 308).

О овој врсти закупа земље Законик садржи и све друге одредбе, које се тичу: одговорности за штету, дужности поправака, па и посебно кад су уза земљу дате какве зграде, дужности плаћања пореза и камате на дуг којим је земља оптерећена, закупничковог права да се користи алатом или стоком добијеном од закуподавца, односно његове дужности да их по престанку закупа врати или штету надокнади, прећутног продужења уговора о закупу, дужности закупника да по престанку закупа земљу тако уреди да се, према времену у коме се враћа, на њој могу, без штете и дангубе, наставити тежачки послови.

О земљи која се даје односно узима у наполицу, на трећину и уопште на неки дио рода Законик садржи мање одредаба. То је из разлога што се по њему и на ове закупне односе има примјењивати опште правило из члана 297, који важи за закуп путем одсјека. Ипак Законик и овдје садржи одредбу да је закупник дужан обрађивати узету земљу онако како обично сваки уредан тежак своју обрађује (чл. 310). Закупник је такође дужан да на вријеме јави власнику земље кад ће с ње да скида плодове и да му његов дио рода преда без икаква одбитка, онако ка

ко је уобичајено у дотичном мјесту, ако у самом уговору није шта друкчије одређено (чл. 311). Најзад, Законик одређује да јавне порезе или данке подмирују обојица, власник и закупник, и то, ако није друкчије погођено, сваки према дијелу рода који од земље прима (чл. 312).

На одредбе о закупу земаља непосредно се надовезују и одредбе о закупу стоке (чл. 313—328). Најчешћи случај, узимање у наполицу, главну одредбу, садржи у члану 313, којим се предвиђа да се, ако нема особитог уговора, од све припаше власнику даје половина, укључив и половину вуне, док рад животиње и гној од ње остају за самог наполичара. Што се тиче млијека, ако о њему није било погодбе, власнику животиња припада онолико сира, масла или новца колико је и како је гдје обичај. Наполица престаје, ако то није уговором одређено, три мјесеца послите отказа, који може дати која било страна, само не у невријеме (чл. 319). Код кесима цијела попаша и сва друга корист од стоке припада узимаоцу, али је на њему и одговорност за сваки назадак стоке, па ма био и случајан (чл. 322—323). Најзад, узималац вола на изор обавезује се да га храни и о њему брине, као сваки добар домаћин о своме, а кад се рад сврши да га врати власнику у добром стању (чл. 327). За све три ове врсте закупа стоке Законик је регулисао плаћање државних дажбина у истом пропису, и то тако да код наполице дажбину плаћају наполичар и власник по пола, код кесима сам узималац а код изора сам власник (чл. 328). Осим ових одредаба Законик и о закупу стоке у свим трима облицима садржи и низ других, увијек се позивајући првенствено на оно што је конкретно уговорено, а ако тога нема на одговарајуће обичаје, законске прописе или природу саме ствари. Тако, на примјер, у наредном, осмом раздјелу истог, трећег дијела, који говори о најму службе и радње, Законик прописује да за цијену труда и службе важи прво оно што је уговорено, а ако тог нема, онда оно што важи као обичај или закон, па тек ако ни тога нема, одлучује суд према приликама.

Као што се види из наведених примјера, Општи имовински законик детаљно регулише и правно штити онако потпун и свестран економски положај човјека и грађанина какав је био универзално познат у европском грађанском друштву више од једнога вијека раније. То је положај индивидуе, у границама обичаја односно закона потпуно слободне да суверено одређује и штити свој економски интерес. Такав је случај и са свим другим институцијама које обухвата Законик, па се он може сматрати темељем и најважнијим правним изражајем економског статуса човјека у младој црногорској грађанској држави.

У тој држави и народу, са врло slabим привредним потенцијалима и вјековима ангажованим у тешким ослободилачким борбама, економска се наука развијала веома споро и оскудно.

Док су се у земљама западне и централне Европе, па чак и у балканској Србији, већ дуго времена развијале и смјењивале разне и економске школе, у Црној Гори ни у доба настајања Општег имовинског законика још није било ни једног школованог економисте, ни једног економског часописа. Економска мисао у њој је долазила до изражаја у другим облицима, а на првом мјесту управо у законодавству, и то најприје општем, свеобухватном, а затим привредном и све већма специјализованом. У овом економсконаучном погледу нарочито је значајно средњовјековно црногорско законодавство, а посебно Которски и Будвански статут, који нам пружају готово потпуне и јасне слике читавог ондашњег привредног живота у Приморју. Касније законодавство, а посебно оно садржано у Цетињском летопису и, још више, у турским дефтерима и канунамама, даје нам исто тако слику економских односа и привредног живота у оним феудалним временима. Ту стару традицију нијесу напуштали ни новији црногорски општи закони, какви су Законик опшћи црногорски и брчки митрополита Петра I, Закони отацтва Петра II или Данилов законик. У свима њима, иако су то и по предметима на које се односе општи, а по обиму краћи и законски текстови, ипак је до изражаја долазила и економска а нарочито пореска материја.

Ето, управо на тој линији налази се и Богишићев Општи имовински законик, који готово цијелом својом, иако врло обимном и детаљном садржином, у ствари представља правно регулисање најразличитијих економских односа, онаквих какви су се у вријеме његовог настајања били развили или бар у процесу развоја. Зато он, поред свега осталог, и данас може служити као веома значајан извор економске мисли у Црној Гори крајем прошлог вијека.

У том погледу Општи имовински законик у извјесном смислу представља и једну значајну прекретницу или, тачније је рећи, завршницу. Наиме, већ у деведесетим годинама, а поготово током двије деценије овога вијека, у Црној Гори се само законодавство, па и привредно, све већма специјализује, доносе се посебни закони о шумама, рудама, новцу, буџету, порезима, чеку, мјеници и многи други. У штампи и у стенографским биљешкама Народне скупштине све је више и све дубљих економсконаучних осврта. У све већем броју јављају се и економисти по струци односно главном занимању. Све то чини да се тежиште извора економске мисли и науке у Црној Гори помјера од законодавства ка индивидуалном и стручном стваралаштву.

Зато се Општи имовински законик може сматрати и завршницом једне фазе веома дугог историјског процеса у развоју економске науке у Црној Гори. За црногорско грађанско друштво из краја прошлог вијека Општи имовински законик као извор економске мисли има приближно онај значај који је Душа-

нов законик имао за средњовјековно, феудално друштво. Раније, пак, црногорске законе из XIX вијека он је по свом економском значају далеко превазилазио. У Законнику обшчем црногорском и брдском само се два прописа односе директно на економска питања: регулисање права прече купње (чл. 15) и увођење пореза (чл. 20). Слично томе, Закони отачаства садрже такође увођење пореза, о коме се говори чак у двије одредбе (тач. 18. и 19) и регулишу питање зајма (тач. 7). Најзад, Данилов законик, који се са својих 95 тачака или поглавља већ својим обимом битно разликује од претходних, садржавао је и више одредаба од макар и посредно економског значаја, али се и оне углавном односе на иста питања, то јест право прече купње (тач. 45. и 46.) и порез (тач. 59—61), а нова је само одредба (тач. 90) о дужности вођења књига свих оних који дају новац на зајам уз наплату камате. Већ из онога што смо овдје рекли, а што је иначе познато, јасно је да је Општи имовински законик и по својим одредбама од економског значаја неупоредиво важнији.

Посматран кроз разне гране економске науке, Законик, по нашем мишљењу, показује тројак значај.

Прије свега, за позитивну, важећу економију. Не само што је Законик у времену свога настанка регулисао мноштво најразличитијих економских односа међу људима, већ то увеличало чини и данас. Чак и без обзира на формално-законски валидитет, он је био и остао веома интимни саставни дио правне свијести најширих народних маса у Црној Гори, које се у својим свакодневним економским односима руководе његовим одредбама, ослањају на њих и макар само мисаоно путем њих рјешавају своје спорове и ограничавају своја права и обавезе. Ни у минулом ни у позитивном законодавству наших народа и земаља сигурно нема, а можда ни у свјетском законодавству, правних кодекса који су тако чврсто и дубоко заронили и корјена ухватили у народној свијести најширих маса као што је то случај са Богишићевим закоником. Већ смо указали на то да сва његова снага и тако дуга трајност у ствари дугују, у првом реду, чињеници што је он већ у моменту свога настајања у себе упио оно што је већ дуго и снажно живјело у народној свијести и манифестовало се у самом народном животу. Ни сама промјена друштвеног поретка у нашој земљи није била таква да би јој било нужно мијењати многе економске односе регулисане Закоником односно правну свијест народа формулисану и утемељену њиме.

Не мањи значај Општи имовински законик има за економску прошлост, привредну историју. У њему су дошли до изражаја најразличитији економски одношаји међу људима, тако рећи сви они на које се односе разни институти стварног и облигационог права. При том већ из онога што је досад речено проистиче да се то односи не само на ону прошлост у којој је Законик настао већ и на много ранију. Многи институти, наиме, о ко-

јима је у Законику ријеч и чије функционисање он свестрано регулише, своје корене имају у далекој прошлости. А управо живот тих института и с њима скопчаних економских односа, њихово мијењање и прилагођавање потребама друштва у новом времену, чини основни и интимни предмет оне гране економске науке која се обично обиљежава именом привредна историја. Несумњиво је да тој грани економске науке Општи имовински законик, како богатом разноврсношћу своје садржине тако и методиком своје кодификације, пружа обиље материјала и подстиче на продубљивање истраживања и стваралачка размишљања.

Најзад, у мјери у којој привредно законодавство уопште служи као извор науке о развоју економске мисли, Општи имовински законик врши и ту функцију. Чак и у земљама и временима у којима се већ увелико развила економска наука, привредно законодавство никако не губи тај свој значај, већ служи као други, паралелни извор наших сазнања о тој материји. У Црној Гори, пак, осамдесетих година прошлог вијека економска мисао налазила је свој израз првенствено у разним општим, а тим прије привредним законима и уредбама, а тек у другом реду у осталим изворима, као што су ријетки економски чланци у ондашњој текућој штампи односно економско стваралаштво домаћих интелектуалаца или странаца који су краће или дуже времена живјели и радили у Црној Гори. Отуда и овај Законик, који је регулисао највећи дио имовинских односа свога времена, предстваља одиста незаобилазан докуменат за сваког онога који се бави развојем економске мисли у Црној Гори.

Осим овог многостраног *непосредног* значаја, Општи имовински законик огромно је допринио познавању економског живота у Црној Гори и на један посредан начин. Припремајући се, наиме, за његову израду, Божишић је, и поред тога што је већ до тада био врстан познавалац друштвено-економских односа у прошлости и савремености јужних Словена, ставио себи у задатак да и посебно темељно проучи те односе у Црној Гори. Зато је веома подробно и савјесно проучавао све изворе сазнања о тој материји, у првом реду многе старе исправе из Паштровића, Грбља, Врањине и других крајева, и посебно архиве црногорских судова и Сената. Сву ту драгоцену грађу он је свјесно прикупљао и сређивао и на тај начин веома обогатио већ постојеће фондове извора за проучавање и познавање разних облика и економског живота у Црној Гори, током минулих и садашњих времена. Каквог обима и од каквог значаја је све то било не само за правну већ и за економску науку човјек се најбоље може увјерити разледајући његов музеј у Цавтату, који не само што није престао већ све више привлачи истраживача и љубитеље разних друштвених наука из свих крајева Југославије, па и ван ње.

У читавом овом Богишићевом веома студиозном раду око израде Законика за економску науку (и не само њу) највећу вриједност несумњиво има његова позната анкета, извршена у Црној Гори током 1872. године. Преко нарочито одабраних људи, тзв. *извјеститеља*, које му је на расположење ставио сам књаз, Богишић је прикупљао мјеродавне одговоре на ништа мање од око 2.000 разних питања анкетног упитника. Сав приспјели материјал подијелио је на 20 група, међу којима су од битно економског значаја нарочито ове: *економски одношаји* (24 питања), *одношаји сељака и господара земље* (73 питања), *чифчијски односи* (3 питања) и *разреди и слојеви народа у Црној Гори* (31 питање).

У првој групи, у којој сама питања недостају, док се одговори прекидају са бројем 24, код повртарског биља, граха, нарочито се подвлачи да је искључиво занимање Црногораца земљорадња, са гранама које обично уз њу иду, а од којих је сточарство најважније. Уосталом, држање стоке није нимало мање важно од земљорадничког рада. Трговином се бави само неколико људи „али им је и то узгредна грана, јер без земље нема ниједан, осим странаца”. Мада у Црној Гори нема више од рала земље на главу — каже се у одговорима — ипак сви осим Цигана имају бар по комадић земље. Има, међутим, људи који никако не би могли живјети од своје земље, већ је узимају у закуп од другог на надницу и зараде колико им властита земља никако не би могла дати. Занатлије нема ниједног Црногорца, већ су занатлије само странци. Једино су ковачи домаћи људи, али су и то Цигани. „Прави Црногорац прије би од глади умро него би учио ковати. Тек у новије вријеме једва је влада нагнала дјецу од најгорих немалаца у фабрику пушака на Ријеци. Исто је то с музикашима на Цетињу” (одговор 5).

Затим се ређају и други одговори из области земљорадње, сточарства, пчеларства, повртарства, воћарства, виноградарства, свиларства. Посебно се говори о свим усјевима односно плодовима, процесима рада, терминологији, значају, рејонском аспекту.

Анкета о одношајима сељака са господарима земље није сачувана, већ само упитник и три одговора, који садрже и одговоре на анкету о чифчијским односима. Под Турцима се спахија обично плаћао по грош на кућу. Сељаци су се и томе одупирали, па су им Турци палили куће, откуда и изрека: *изгоре ми кућа за грош*.

Односи између ага и чифчија били су регулисани различито у разним крајевима Црне Горе под Турцима. У срезу подгоричком, на примјер, доходак је аги даван у натури, према врсти земље, за ливаде и винограде обично половина, а за усјеве четвртина, трећина или опет половина. Ситна су се жита давала након вршидбе, а кукуруз у класовима. Слама се није давала. Чифчија је био дужан да жито однесе аги. Овај је у свако доба могао тражити земљу натраг. Чифчија, пак, чим прими зе-

мљу од аге постаје његов баштиник, без икаквих права. Ага је могао продати земљу коме хоће, а право првокупа нијесу имали ни својта ни баштиник. У случају диобе чифчија дијелила се и агина земља, али је ага то могао спријечити и дати земљу коме хоће. Давање земље одсјеком или за одређену суму новца је врло ријетко.

Ево, најзад, два-три одговора из анкете о разредима и слојевима народа у Црној Гори.

„... Осим та три елемента: многобројност братства или задруге, јунаштво и памет људи који се у њима рађаху, има још и четврти елемент, а то је богаство, али је то било више у новије вријеме и то у Катунској нахији, која је ближе Боке... Уосталом, главарска кућа не може бити потпуно сиромашна, јер већ главарство доноси са собом неке користи, а исто тако и мнозина радника у кући” (тач. 1).

„Кад се комуница дијели, ни главар нема више дијела него онај најпростији племеник или приселица. Циганину који се у племену или селу родио и ту стоји даће му се исти дио као и главару, од све комунице...” (тач. 11).

„Државне земље нема, па ни баронских, него је све или племенска комуница или својина појединих кућа или људи” (тач. 12).

Треба, међутим, рећи да су Богишићевом анкетом и у другим групама питања обухваћени многи економски проблеми, што се може видјети из веома обимне публикације *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, коју је приредио покојни Томица Никчевић а издала Црногорска академија наука и умјетности.² То се односи нарочито на одговоре у вези са широм (задруга) и ужом фамилијом. Тако се у одговору из Црне Горе на питање о иметку задружне фамилије каже: „У Катунској нахији задруга средње руке од 5—6 рала земље ораће, сјенокоса од 2—3 косе, средњи понешто горе (осим сеоског, градског и племенског). Осим тога има кућу са свим што је око куће потреба (гувно, појате, жрвни нема ни десета кућа), у предјелима гдје има вода имају и млини... Покућства има највише дрвеног, а најважније то је мједено. У неке предјеле Катунске нахије, као у Кчеву и Пјешивце, има највише од 15 до 20 рала земље оранице, тако исто и коса ливаде, те се држи да су најбогатији. А најсиромашнија фамилија од једног рала земље до 3,5 косе ливаде и понешто горе... Ако у црногорским нахијама има мање земље него у брцким, црногорске су плодније, а брцке, које су горе наведене, не могу ништа без гноја. Према количини ливаде и горе бива и стоке у појединим кућама...”³

Одговорима на анкету веома су подробно обрађена и финансијска питања. Најприје је изложен развој финансирања у

² Титоград, 1984, стр. 444

³ *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, стр. 23

Црној Гори, при чему се истиче да редовно прибирање пореза почиње од првих година владе митрополита Петра II. Скупљање данка вршено је у јесен и обављао га је племенски капетан са нижим главарима. Данак се плаћао само на земљу и живо. Никаквог буџета није било, а Црна Гора није имала ни унутрашњих ни спољних дугова. Затим се, под насловом „Доходци”, говори о девет врста државних прихода, а под насловом „Расходи” о четири врсте њих, да би се дио о финансијама завршио са неколико ријечи о руковању касом и о томе да главну контролу над њом води лично књаз.

Мада резултати Божишићеве анкете у Црној Гори нијесу, наравно, постали саставним дијелом Законика, мора се имати у виду да је та анкета вршена првенствено ради његове израде, те да је најтјешње и најсудбоносије повезана с њиме. Зато и све оно што нам она даје о економском животу, а даје много, посредно даје нам Законик.

Obren Blagojević

L'INTÉRÊT DU CODE CIVIL DE MONTÉNÉGRO POUR LA SCIENCE ÉCONOMIQUE

Résumé

Le Code civil de Monténégro est un excellent exemple de l'exactitude de la thèse dialectique selon laquelle le droit et la politique ne sont pas seulement la superstructure mais aussi les facteurs réels des rapports socio-économiques. En fait, ce n'est pas seulement que le Code en question est né des circonstances mêmes et des rapports effectifs du système social monténégrin de l'époque, mais qu'il a aussi exercé, étant donné qu'il était devenu — comme de rares autres recueils de droit dans le monde — la partie intégrante de la profonde conscience populaire, une influence essentielle sur le maintien et la consolidation des rapports en question.

L'intérêt principal du Code pour la science économique est le fait qu'il nous donne une idée des relations socio-économiques au Monténégro à la fin du XIXe siècle. Ainsi il a transmis au plus grand point les normes économiques de la même vie sociale au texte écrit de loi. Mais à cette occasion les relations actuelles permanentes n'étaient pas simplement codifiées, mais modifiées d'une manière créatrice et appropriées aux nouvelles circonstances et exigences sociales.

A la fin du XIXe siècle la science économique n'était qu'à son début au Monténégro et ce Code y apparaît comme une des sources principales pour l'étude de sa pensée économique.

Enfin, observé par des branches différentes de la science économique, le Code met en évidence un triple intérêt: du point de vue de l'économie positive actuelle; du point de vue du passé ou de l'histoire économique et du point de vue des doctrines économiques ou bien de l'histoire de la pensée économique.